

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ІНСТИТУТУ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

ДЕГТЯРЬОВ Сергій Євгенович - ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Донецького юридичного інституту МВС України

В статті изложена авторская позиция относительно значения признаков общественно опасного деяния для применения института обстоятельств, исключающих преступность деяния. Анализируются понятие общественно опасного деяния, института обстоятельств, исключающих преступность деяния. Приводятся аргументы в пользу выделения двух групп общественно опасных деяний по применению института обстоятельств, исключающих преступность деяния.

Ключові слова: обставини, що виключають злочинність діяння, суспільно небезпечне діяння.

Прийняття Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу (далі – КК) на законодавчому рівні закріпило існування кримінально-правового інституту під назвою: «Обставини, що виключають злочинність діяння». Даний інститут є одним з найбільш оновлених і доповнених у Кримінальному кодексі України, тому в науці кримінального права не усі з передбачених у ньому обставин мають необхідний рівень розробки, аналізу і роз'яснень. У КК України 1960 року передбачалося три обставини, що виключають злочинність діяння: необхідна оборона, крайня необхідність і затримка злочинця. Однак у науці кримінального права досліджувалися й інші обставини, що виключають злочинність діяння, які не були закріплені безпосередньо в нормах КК України [1, с. 3-4].

Різні аспекти інститутів суспільно небезпечної дії та обставин, що виключають

злочинність діяння, досліджували такі вчені, як П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Я. М. Браїнін, І.М. Гальперін, А.І. Долгова, О.Я. Естрін, І.І. Карпець, М.Й. Коржанський, О.М. Костенко, М.В. Костицький, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, Т.А. Лєснієвськи-Костарева, М.І. Мельник, О.В. Микитчик, П.П. Михайленко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, М.І. Панов, А.В. Савченко, О.В. Старков, В.В. Сташис, В.П. Тихий, Є.В. Фесенко, В.П. Філонов, М.І. Хавронюк, М.Д. Шаргородський, Д.А. Шестаков, О.М. Яковлев та інші. Однак, з нашої точки зору, прояв ознак суспільно небезпечної дії в інституті обставин, що виключають злочинність діяння, досліджений не достатньо.

Тому метою цієї статті є дослідження значення ознак суспільно небезпечної дії для інституту обставин, що виключають злочинність діяння.

Обставини, що виключають злочинність діяння, розглядаються у кримінальному праві як вчинки, що є протилежними за сутністю злочинам, внаслідок чого значна увага при їх дослідженні приділяється вивченню об'єктивних ознак, які стосуються нападу і захисту, тобто ознак, із наявністю яких пов'язана суспільна небезпечність та протиправність як необхідних властивостей злочину. Юридична природа зазначених обставин єдина: всі вони мають, окрім загальних юридичних рис, що характеризують їх соціальний зміст та юридичну форму, також структурні елементи (суб'єкт,

об'єкт, суб'єктивні та об'єктивні ознаки). Саме це, а також спільність функціонального призначення обставин, що виключають злочинність діяння і їхня цілісність дозволяють поєднувати їх в єдину систему [2, с. 140].

Розмежування правомірної і злочинної поведінки не завжди можливо провести чітко, тому досить часто виникають колізії інтересів людини, суспільства і держави. Обумовлюються такі ситуації тим, що громадяни іноді змушені робити діяння, що є правомірним заподіянням шкоди інтересам, охоронюваним законом. Можливі ситуації, коли окремі, однакові за своїми об'єктивними ознаками, дії збігаються з зовнішніми ознаками передбаченого кримінальним законом складу злочину. Однак за наявності визначених обставин (залежно від обстановки, мотивів, мети тощо), такі дії не є злочинними. Подібні обставини, що виключають злочинність діяння, прямо передбачені кримінальним законом.

Кожен злочин, у свою чергу, має властиві тільки йому юридичні ознаки, що відрізняють його від інших правопорушень. А сукупність передбачених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають діяння як злочинне, зветься складом злочину. Звідси можна зробити висновок, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою діяння, що містить всі ознаки конкретного складу злочину. Підстава кримінальної відповідальності завжди конкретна, нею не може бути злочин «взагалі». Таким чином, підставою кримінальної відповідальності є злочинне діяння.

Кожне злочинне діяння – суспільно небезпечне, кримінально протиправне, винне (навмисне або необережне) і каране. Ці ознаки прямо визначені в кримінальному законі.

С.Г. Келіна розуміє обставини, які виключають злочинність діяння як дії особи, які хоча і спричиняють шкоду інтересам особи, суспільства чи держави, але вчинюються із суспільно корисною метою і не є злочинами в силу відсутності суспільної небезпечності, протиправності чи вини [3, с. 5]. Деякі науковці під обставинами, які виключають злочинність діяння, розуміють такі обста-

вини, існування яких перетворює зовні подібні до злочину діяння (дії чи бездіяльність) на правомірні, а деякі – на суспільно корисні [4, с. 101].

Що ж виключає «виключення злочинності діяння»: суспільну небезпечність діяння, протиправність, винність чи караність?

Суспільна небезпечність, протиправність, винність чи караність діяння – ось вичерпний перелік ознак, відсутність яких (чи однієї з них) виключає і злочинність діяння, і кримінальну відповідальність за нього. Ми глибоко переконані, що обставини, які виключають злочинність діяння вчинюються винно, тобто при усвідомленому ставленні суб'єкта до вчинюваного діяння та його наслідків. Караність ж, як ознака злочину, є останньою ознакою, на яку впливає наявність таких ознак злочину, як кримінально-правова протиправність, суспільна небезпечність, винність. Відтак, залишаються дві ознаки, які можуть виключатись під час вчинення діянь в обставинах, що виключають злочинність діяння: кримінально-правова протиправність, суспільна небезпечність.

Соціально-юридична природа правомірних вчинків, що виключають злочинність діяння, єдина і визначається їх загальною соціально-правовою характеристикою, місцем у системі правових явищ, виконуваними функціями, що їй дозволяє поєднувати їх у єдину систему. Розходження ж у сукупності їх підстав та ознак свідчить лише про індивідуальність і неповторність розглянутих обставин, своєрідність їхнього прояву в тій чи іншій сфері суспільних відносин, тобто про їхню індивідуальну предметність і відносну самостійність [5, с. 357].

Обставини, що виключають злочинність діяння, характеризуються, в основному, як суспільно корисні вчинки, однак не виключається визнання їх суспільно небезпечними, у зв'язку із чим суспільно корисність не можна розглядати в якості загального критерію віднесення тих чи інших обставин до числа таких, що виключають злочинність діяння [6, с. 41].

В українській кримінально-правовій доктрині задовго до прийняття нового КК України 2001 р. виділялись чотири групи обставин, що виключають кримінальну відповідальність. Це обставини, що виключають: суспільну небезпечність; кримінальну протиправність; ознаки складу злочину; суспільну небезпечність і протиправність. При цьому до третьої групи пропонувалось віднести неосудність, недосягнення віку кримінальної відповідальності, непереборну силу, відсутність причинного зв'язку, казус, помилку тощо, а до четвертої – необхідну оборону, здійснення свого права, виконання службового обов'язку тощо [7, с. 76]. Але у законі цей підхід відображення не знайшов [8, с. 57-59].

Суспільна безпека є матеріальною ознакою протиправного діяння. У свою чергу, кримінальна протиправність, будучи позначеною законодавцем, виявляє собою ознаки такого діяння, юридичним вираженням його суспільної небезпеки. Отже, злочинне діяння, як підстава кримінальної відповідальності, характеризується єдністю його суспільної небезпеки і кримінальної протиправності. Тільки в сукупності ці ознаки утворюють злочин.

Здійснення вчинку, що не відповідає єдності зазначених ознак, свідчить про те, що даний вчинок не є злочинним, і значить вчинками, що виключають кримінальну відповідальність, можуть виступати ті, зміст яких аналогічний злочиніві, але їхня юридична форма не відповідає формі злочину. Наприклад, суспільно небезпечні вчинки, не заборонені карним законом через пробіл у ньому. Такі вчинки іменуються обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння [9, с. 41].

Обставини, що виключають злочинність діяння є суспільно корисними стосовно інтересів особи, суспільства, держави, але існує небезпека заподіяти шкоду в стані необхідної оборони, крайньої необхідності, діянні, пов'язаному з ризиком, виконанні наказу, затриманні злочинця [10, с. 75]. Тому в цьому випадку не можна однозначно стверджувати, що обставини є суспільно допустимими або прийнятними.

Нарешті, потрібно виділити і такі вчинки, що лише зовні підпадають під ознаки юридичної форми складу злочину, але відрізняються від злочинного діяння як своїм зовсім протилежним соціально-політичним змістом, так і іншою юридичною формою. Подібне поводження виключає ознаки злочинного діяння. У науці кримінального права такі діяння одержали назву обставин, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння [9, с. 42].

Науковці сходяться у тому, що злочинність діяння виключається через суспільну корисність мотиву та мети їх вчинення та їх поєднання з діями, які передбачені у відповідних статтях КК України. В окремих випадках потрібно говорити не про суспільну корисність, як вважає Ю.В. Баулін, а про соціальну допустимість такої поведінки [7, с. 28].

Слід погодитися з Ю.В. Бауліним, що виділяє наступні ознаки обставини, що виключає злочинність діяння:

1) така обставина являє собою єдність свідомого і вольового вчинку людини, що підпадає під зовнішні ознаки злочинів, що вчинюється при наявності визначених підстав;

2) за своїм соціальним змістом такий вчинок є суспільно корисним або соціально прийнятним (допустимим);

3) він може бути передбачений нормами і розпорядженнями різних галузей законодавства;

4) нарешті, такий вчинок виключає суспільну небезпеку та протиправність діяння, і тим самим кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду.

У підсумку, вчений формулює поняття обставини, що виключає суспільну небезпеку і протиправність діяння, як передбачений різними галузями законодавства та зовні подібний зі злочинами суспільно корисний (соціально прийнятний) і правомірний вчинок, вчинений при наявності певних підстав, що виключає суспільну небезпеку та протиправність діяння, а тим самим і кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду [7, с. 41].

При дослідженні суті даних обставин, у першу чергу, їх необхідно аналізувати з

погляду протиправності і суспільної небезпеки. Окремі вчені дотримують позиції, що протиправне тільки те, що суспільно небезпечне, і, навпаки, тільки те, що суспільно небезпечне, – протиправне. Протиправність і суспільна небезпека як ознаки злочину не можуть бути відділені друг від одного, а їхній розрив і протиставлення не припустимі [11, с. 8]. На думку К. Широкова, суспільно небезпечна дія не може не бути одночасно і протиправною [12, с. 53]. Виключенням із приведеного правила можна вважати відставання карного закону від нових, сучасних форм здійснення суспільно небезпечних вчинків або ж, навпаки, несвоєчасне, спізніле скасування норм карного закону, що передбачають кримінальну відповідальність за діяння, що втратили суспільну небезпеку в нових соціально-політичних умовах [13, с. 29]. Таким чином, злочин, будучи суспільно небезпечною дією (бездіяльністю), одночасно є дією (бездіяльністю) протиправною [14, с. 302]. Не завжди вчені дотримують такої точки зору. Так, М.П. Коваль виділяє не тільки обставини, що виключають суспільну небезпеку і протиправність діяння, але і паралельно обставини, що виключають лише протиправність діяння. Це протиставлення, мабуть, припускає, що такі зазначені автором обставини, як згода потерпілого, здійснення службових і професійних обов'язків, здійснення свого права, не будучи протиправними, є в той же час суспільно небезпечними [15, с. 52]. Учені звертають увагу на відносну самостійність цих двох ознак злочину.

Зокрема, і Ю.В. Баулін стверджує, що суспільна небезпека і кримінальна протиправність мають визначену самостійність. У принципі, визначеною суспільною небезпечною володіють і інші види правопорушень, наприклад адміністративні і дисциплінарні провини, але ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння значно більш високе. Ми згодні з думкою, що в окремих випадках заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого з його згоди не можна вважати суспільно корисною дією, але воно є соціально припустимим. Соціально припустима дія не має того ступеня суспільної небезпеки, щоб заборонитися

карним законом [16, с. 154]. Обставини, віднесені М.П. Ковалем до розряду діяння, що виключають лише протиправність, насправді є і такими, котрі позбавлені суспільної небезпеки в кримінально-правовому значенні цього поняття. Виконання лікарем своїх професійних обов'язків не тільки не є суспільно небезпечною дією, але і має величезну користь для суспільства. До обставин, що виключають карну протиправність діяння, відносять, як правило, свідомі і вольові учинки високого ступеня суспільної небезпеки, не заборонені законом у силу, наприклад, пробілу в ньому [17, с. 115]. Згода потерпілого, здійснення службових і професійних обов'язків, здійснення свого права в однаковій мірі позбавлені обох ознак злочинного діяння, оскільки злочинне діяння характеризується органічною єдністю його суспільної небезпеки і карної протиправності як об'єктивних характеристик злочину. Тобто, крім випадків пробілів права, якщо яке-небудь діяння не заборонене карним законом, виходить, воно не має достатній ступінь суспільної небезпеки для цього. Доходимо до висновку, що обставини, які виключають злочинність діяння, поєднують:

- 1) діяння, зовні схожі зі злочинними, але не є суспільно небезпечними, і, відповідно, кримінально протиправними;
- 2) діяння, зовні схожі зі злочинними, не заборонені карним законом, а значить, не володіють достатнім ступенем суспільної небезпеки для цього.

Література

1. Исмаил О.М.М. Обстоятельства, исключающие преступность деяния, в уголовном праве Украины и Иордании: Дисс. Канд. Юр. Наук: 12.00.08. – К., 2003. – 206 с.
2. Баулин Ю.В. Понятие оснований, исключающих общественную опасность и противоправность деяния // Проблемы социалистической законности. -№20.-С. 138-142.
3. Келина С. Обстоятельства, исключающие преступность деяния: понятие и виды / С. Келина // Уголовное право. – 1999. - №3. - С.3-8.
4. Уголовное право Украины. Общая

АНОТАЦІЯ

У статті викладена авторська позиція щодо значення ознак суспільно небезпечного діяння для застосування інституту обставин, що виключають злочинність діяння. Аналізуються поняття суспільно небезпечного діяння, інституту обставин, що виключають злочинність діяння. Приводяться аргументи на користь виокремлення двох груп суспільно небезпечних діянь стосовно застосування інституту обставин, що виключають злочинність діяння.

SUMMARY

In the article the author's position on the meaning of signs socially dangerous act to institute the use of exceptions to criminality. Analyzed the concept of a socially dangerous act Institute exceptions to criminality. There are given the arguments in favor of the separation of the two groups of socially dangerous acts relating to the application of the Institute exceptions to criminality.

и Особенная части: Учебник / Под редакцией Е.Л. Стрельцова. – Х.: «Одиссей», 2002. – 672 с.

5. Примаченко В.Ф. Проблеми визначення обставин, що виключають злочинність діяння // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2005. – С.356-361.

6. Мантуляк Ю.В. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації як обставина, що виключає злочинність діяння: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Мантуляк Юрій Вікторович. – К., 2006. – 259 с.

7. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Х.: Основа. 1991. – 359 с.

8. Орешкина Т. Уголовно-правовое значение непреодолимой силы // Уголовное право. – 2003. – № 2. – С. 57-59

9. Подкорытова Л.Н. Задержание лиц, совершивших преступление, как обстоятельство, исключающее преступность деяния (Социальные и уголовно-правовые проблемы) / дис. Канд. Юрид. Наук: 12.00.08. – Х., 1999. – 174 с.

10. Павлова Н.В. Обоснованный риск в медицинской деятельности // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2006. – № 3. – С.73-83.

11. Домахин С.А. Крайняя необходимость по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1955. – 78 с.

12. Широков К. Согласие на причинение вреда как обстоятельство, исключающее преступность деяния // Законность. – 2006. – № 9. – С.53-55.

13. Бабурин В.В. О новых подходах к уголовно-правовому регулированию правомерного причинения вреда // Кримінальне право України. Теорія та практика. – 2007. – № 2/3. – С. 86-95.

14. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М.: Госюриздат, 1961. – 667 с.

15. Коваль М.П. Общая часть уголовного права (в схемах). Учебное пособие. – Одесса: «Астро Принт», 1999. – 108 с.

16. Кримінальне право України. Загальна частина. – К.: Юрінком інтер, 1997. – 512 с.

17. Лашкет О. Необходима оборона в системе обставин, що виключають злочинність діяння (компаративний підхід) // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 3. – С.115-117.